

DUTORDA IJRO QILISH TEXNIKALARI ORQALI ARUZ METRORITMIK QONUNLARINI O'RGANISH HAQIDA

Muallif: Abdurashidova Dilrabo Abduvaliyevna ¹

Affilyatsiya: “Maqom cholg'u ijrochiligi” kafedrasida o'qituvchisi, Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14465069>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada dutor chalish usullaridan foydalangan holda aruz metroritmikasi qonunlarini o'rganish uchun empirik usul qo'llaniladi. Hozirgi zamon musiqashunosligida birinchi marta she'ning metroritmikasi cholg'u asbobining zarbli kombinatsiyalari bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ma'lum bo'lishicha, atoninning metroritmik va bo'g'in tizimi dutor zarblari bilan mahorat bilan o'zlashtiriladi. Vofir, komil, ramal, hazaj, rajaz, mutadorik va mutaqorib - aruz she'riy tizimining invariant metroritmik tuzilmalari dutor sozi ijrochilari tomonidan oson ijro etilishi, ko'rsatilishi va o'rganilishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Aruz, metroritm qonunlari, zarblar, chalish usullari, o'rganish usuli, dutor.

Aruz she'riy tizimi musiqa va adabiyot sohasidagi ko'plab olimlarning e'tiborini tortadi. Va bu tabiiydir, chunki musiqa, she'riyat va raqs dastlab sinkretik hodisaga tegishli edi. Ular doimo birgalikda, o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilgan. Ularni birlashtirgan tamoyil esa RITM! Sharqda she'rga musiqiy, musiqaga esa she'riy deb qaralishi bejiz emas. Aynan ritmik prinsipi ularni birlashtirib, birgalikda uyg'un kelishi uchun sharoit yaratadi.

Bu haqda mashhur musiqashunos O.Matyoqubov shunday yozadi; “Ritm musiqani adabiyot hamda san'atning boshqa turlari bilan birlashtiradigan tamoyildir. Bu gaplar musiqa va she'riyatga taalluqlidir, chunki, sinkretik hodisa deb hisoblangan kvantitativ ritmikasi haqida gap ketganda, ham musiqa, ham she'riyat qonunlari bir biri bilan uyg'unlashadi” [8, 66].

Aruz she'riy tizimi Shashmaqom mumtoz musiqasining ko'plab mashhur olimlari va tadqiqotchilari e'tiborida bo'lib kelgan. Bularga A. Fitrat, S. Ayniy, I. Rajabov, F. Karomatov, O. Matyoqubov va boshqalar kiradi. Olimlar asarlarida bu mavzu maxsus tadqiqot mavzusi emas edi. Ammo, Shashmaqom turkumining u yoki bu bo'limida qo'llanilgan she'riy o'lchovlarini aniqlashda alohida e'tibor berishgan.

Olimlar, asosan, o'zbek qo'shiqchilik merosidagi ritm masalalari, Shashmaqom turkumining vokal qismlarida usulning ritmik formulasi va kuy ritmi o'rtasidagi munosabatni ko'rib chiqdilar. Bu yerda musiqa va she'riyat o'rtasidagi bog'liqlik qonuniyatlarini aniqlashda katta hajmdagi ishlar qilingan. Biroq, aruz she'riy tizimining o'zi yoki uning ritmik asoslari maxsus tadqiqot mavzusi emas edi.

L.Jo'raevaning "Alisher Navoiy va musiqa san'ati" [7] nomli tadqiqot ishida ham qayd etib o'tish lozim. Bunda tadqiqotchi musiqa va she'riyat o'rtasidagi bog'liqlikka, Alisher Navoiy g'azallarining musiqada, xususan, Shashmaqom klassik an'anasida qo'llanilishiga e'tibor qaratgan. Dissertatsiyaning "Ilovalar" bo'limida Alisher Navoiy she'riyatidan Shashmaqom turkumining turli bo'lim va usullarida qo'llanilgan she'riy o'lchovlar jadvali keltirilgan [7, 137-154 b.]. Bu yerda ham aruz she'riy tizimi tadqiqot markazi sifatida o'rganilmagan.

Endi A.Abdurashidovning "Омузиши авзони шеър ва мусики (Аруз ва мусики)" (She'r va musiqa ritmikasinini o'rganish (Aruz va musiqa)) asarini qayd etsak. Asar aruz she'riy tizimining maxsus ritmikasinini o'rganishga bag'ishlangan. Olim birinchi marta she'r ritmikasinini musiqiy metroritm bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi va ular o'zaro chambarchas bog'liq degan xulosaga keladi: aruz she'riy tizimining asosiy qismi (asli) ritmi ikki turdagi musiqiy o'lchovda - $7/8$ va $2/4$ (yoki $4/8$), hosilasi esa (far'i) faqat bitta o'lchovda $6/8$ tuziladi [1, 23-25 b.; 2, 62 b., 3, 19-22 b., 4, 28-38 b.].

Ushbu maqolaning maqsadi aruz metroritmikasining faqat $7/8$ va $2/4$ o'lchovlarida tuzilgan asosiy qismini (asli) ko'rib chiqishdir. Quyidagi ishda aruz she'riy tizimining metroritmik qonunlarini amaliy jihatdan - dutor chalish orqali o'rganish va o'zlashtirishga harakat qilingan. Shunday qilib, vazifalarga quyidagilar kiradi:

1) Vofir, komil, ramal, hazaj, rajaz, mutadorik va mutaqorib kabi aruz she'riy tizimiga tegishli asosiy qismining (asli) faol ritmik davrlari dutorda ijro qilish texnikasi bilan qanday aytiladi va o'zlashtiriladi?

Tadqiqot mavzusining ilmiy yangiligi savolning tuzilishi va uni o'rganish usulining o'zidayoq ko'rinadi. Hozirgi tojik va o'zbek musiqashunosligida birinchi marta she'r ritmikasi (she'riy tuzilma) amaliy yo'l bilan - dutor zarblari orqali o'rganiladi va o'zlashtiriladi. Tanlangan tadqiqot uslubi she'riyat va musiqa ritmini o'rganish mavzusiga empirik tomondan qarash va ilmiy-amaliy muammolarni og'zaki hal etish imkonini beradi, deb hisoblaydi muallif. Zero, bu bizning azaliy an'anamizning ustuvor yo'nalishi va afzalligidir: bir tomondan, tovush balandligi asoslarini cholg'u asbobi shkalasida ko'rib chiqish hamda ijrochining chap qo'li barmoqlari holatidan kelib chiqqan holda ohang asoslarini ko'rib chiqish. Ikkinchi tomondan, ritmik tizimni musiqa asbobini ijro etish madaniyati bilan bog'liq holda - ijrochining o'ng qo'lining ritmik zarblari bilan birgalikda o'rganish. Agar, an'anaga ko'ra, tovush balandligi asoslarini cholg'u shkalasi belgilasa, ritmik tizimni musiqa cholg'usi torlarida ijro etiladigan zarblar (chertish - niqra) aks ettiradi.

Mashhur olim musiqashunos T.Janizade musiqiy cholg'uning musiqa ritmlarini (iqo') belgilash va tasvirlashdagi o'rni haqida shunday yozadi: "Musiqashunoslar ritmlarini tasvirlash va tasniflash yo'llarini izlashda musiqa mutaxassisleri boshidanoq zarbli cholg'u asboblari emas, balki torli cholg'u chalish amaliyotiga tayanganlar va u mohiyatan al-'ud "zarbli" asbob edi" [6, 360 b.]. Ya'ni, cholg'u asbobi dastlab musiqiy va she'riy ritmik tuzilmalarni malakali tasvirlash va bilishning asosiy vositasi bo'lgan.

Dutor chalish texnikasidan foydalangan holda aruz she'riy ritmikasinini o'rganish g'oyasi muallif tomonidan Maqom akademiyasining "Aruz va musiqa" sinfida, o'qituvchi A.Abdurashidov bilan mashg'ulotlar paytida paydo bo'lgan. Muallif dastlab tajriba tariqasida o'zining dutorda ijro etishi misolida aruz she'riy ritmikasinining turlarini o'rgangan. Natijada, ushbu aruz metroritmik qonunlarini amaliy o'zlashtirish uslubi she'r

ritmikasini bilishda, musiqiy va she'riy ijodiyotning boshqa jihatlarini ham bilishda qo'llash istiqboliga ega bo'lishi mumkin, degan xulosaga keldim.

A.Abdurashidov usuliga ko'ra Aruz she'riy ritmikasing o'ziga xos xususiyatlarini o'rganar ekanmiz, avvalo, olim kvantitativ she'riy ritmikasini musiqiy metroritm bilan bog'liq holda ko'rib chiqishini qayd etamiz. Shu bilan birga, qisqa va uzun bo'g'inlarning almashinishi bilan aniqlanadigan kvantitativ she'riy ritmikasi olim tomonidan urg'usiz deb belgilanadi. Biroq, olim ularni tuzilish tartibini musiqiy metroritm qonunlari bilan bog'laydi. Shunday qilib, A.Abdurashidov takt tizimining ikki o'lchovi va ritmik formula turlari (usul) asosida vofir, komil, ramal, hazaj, rajaz, mutadorik va mutaqorib deb nomlanuvchi ritmik she'riy tuzilmalarni belgilaydi. Ritm turlarining dastlabki beshtasi 7/8 o'lchovida, qolgan ikkitasi esa 2/4 o'lvochida tuzilgan (1-rasmga qarang). Asliy bo'limining aruz she'riy ritmikasi dutor ijro qilish texnikasi bilan qanday aytilishi va o'zlashtirilishini ko'rib chiqamiz:

Darhol ta'kidlaymizki, dutordagi tovushlar o'ng qo'l barmoqlarini torlarga urish orqali hosil bo'ladi. Ma'lumki, ular bir tomondan, funksiyalari bo'yicha - asosiy-yordamchi (faol-passiv) va boshqa tomondan, zarb harakatlarining xususiyatlari (tashqi-ichki) bilan farq qiladi. Barmoqning tashqi tomoni urg'uli zarblariga, ichki tomoni esa urg'usiz zarblarga moyil bo'ladi [5, b. 21-22].

Dutor torlarida barmoq zarblarini belgilash usuli quyidagicha amalga oshiriladi:

1) o'ng qo'lning barmoqlari bilan pastga qaratilgan barcha zarblari "n" belgisi bilan, yuqoriga esa - "v" belgisi bilan belgilanadi;

2) notada dutor zarblarining barcha turlari barmoq nomlarining bosh harfi bilan belgilanadi: kichik barmoq – jimjilok – j harfi, ko'rsatkich barmog'i – k harfi, bosh barmoq – b harfi bilan ko'rsatiladi [5]. Notalarda ularning barchasi ritmik zarblar ustiga qo'yiladi (1-rasmga qarang).

Shu bilan birga, ritmikani kuylash uslubi quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) dutor torlarida o'ng qo'l bilan pastga harakatlanadigan zarblarning barcha turlari urg'uli (aksentli) zarb funksiyasini bajaradi va shuning uchun ta yoki tan ritmik bo'g'inlar bilan aytiladi.

Va aksincha, 2) dutor torlarida o'ng qo'l bilan yuqoriga harakatlanadigan zarblarning barcha turlari aksentsiz zarb funksiyasini bajaradi va shuning uchun na yoki nan ritmik bo'g'inlar bilan aytiladi.

Dutorda qo'lning pastga-tepaga harakati orqali ritmik birikmalar amalga oshiriladi hamda ular ta (tan) va na (nan) ritmik bo'g'inlari bilan aytiladi (1-rasm).

1-rasm. Aruz she'riy ritmikasing asliy bo'limini dutor chalish texnikasidan foydalangan holda ifodalash va ijro qilish.

1) 7/8 o'lchovida she'riy ritmika

Vofir 7/8 \dot{b} \dot{j} \dot{b} \dot{k} \dot{j}
na - tan na - na - tan

Komil 7/8 \dot{b} \dot{k} \dot{j} \dot{b} \dot{j}
na - na - tan na - tan

Ramal 7/8 \dot{j} \dot{b} \dot{j} \dot{b}
tan na - tan nan

Xazaj 7/8 \dot{b} \dot{j} \dot{b} \dot{j}
na - tan nan tan

Rajaz 7/8 \dot{b} \dot{j} \dot{b} \dot{j}
nan tan na - tan

USUL 7/8 bum - ba-bum - ba - ka bum - ba-bum - ba - ka

2) 2/4 o'lchovida she'riy ritmika

Mutadorik 2/4 \dot{b} \dot{k} \dot{j}
nan na - tan

Mutaqorib 2/4 \dot{k} \dot{j} \dot{b}
na - tan nan

USUL 2/4 bak bum bak bum

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki, she'r ritmikasing barcha turlari usul ritmoformulasi asosida qurilgan. Bu aruz she'riy ritmikasing musiqiy metroritm qonunlariga muvofiq qurilganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Agar she'r, musiqa va dutor chalish texnikasidagi ritmikaning barcha parametrlarini uchta ritmik davrlari (doira) – Mu'talifa, Muhtaliba va Muttafiqa misolida ko'rib chiqsak, ular bir-biriga nisbatan shunday mutanosiblikda keladi

Aruz she'riy ritmikasing dutor ijro qilish texnikasidan foydalangan holda o'rganish juda dolzarb bo'lib, she'r va musiqa ritmining tuzilish xususiyatlarini tadqiq etish va yangicha ko'rinishda ochib berishda hamda bu bilan zamonaviy musiqa ilmi sharoitida musiqiy va she'riy ritmlarning amaliy rivojlanishini tushunishga tuzatishlar kiritish.

Aruz she'riy ritmikasing amaliy o'rganish va o'zlashtirish dutor chalish usullari orqali oson qo'llaniladi.

Tadqiqot natijalari tojik va o'zbek milliy musiqa san'atini rivojlantirish uchun foydali bo'lishi va keyinchalik maxsus musiqa ta'limi tizimida qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Abdurashidov A. Омузиши авзони шеър ва мусики (Аруз ва мусики) (She'r va musiqa ritmikasing o'rganish (Aruz va musiqa)). O'quv qo'llanma, 2-nashr, to'g'irlangan — Dushanbe: Kontakt, – 2002. — 52 b. (tojik tilida)

Abdurashidov A. Ташккули авзони рубой дар матни адвори зарбии мусиқӣ (Musiqiy ritmik davrlar kontekstida ruboiy she'riy tuzilmasining shakllanishi) // Фалак ва масъалаҳои таърихӣ-назариявии мусиқии тоҷик, Dushanbe, « Adib», 2009 — 60-97 b.

Abdurashidov A. Фарҳанги тафсирии истилоҳоти Шашмақом. (Shashmaqom atamalarining izohli lug'ati) — Dushanbe: «Adib», 2016. — 400 b.

Abdurashidov A. Aruz va musiqa: Shashmaqom mumtoz musiqaning ritmikasini o'rganish va o'rgatishning yangi usuli haqida // "Mug'om olami" VI Xalqaro musiqa festivali doirasida bo'lib o'tgan ilmiy simpozium materiallari, Baku, 20-22 iyun 2023 yil — 28-38 b.

Abdurashidova D. О функции пальцев правой руки и приеме их применения на дутаре (O'ng qo'l barmoqlarining vazifasi va ularni dutorda ishlatish haqida). // «Музыковедение» ilmiy jurnali, № 5. – Moskva, 2023 — 20-24 b.

Djanizade T. Природа исламской музыкальной ритмики ика' // Музыка в контексте ислама: традиции Ирана: сб. статей // (Iqo' islom musiqiy ritmikasining tabiati // Islom kontekstida musiqa: Eron an'analari: maqolalar to'plami) Ислам и музыка (Islom va musiqa). 1-nashr / forschadan tarjima.: В.Норик, И.Гибадуллин, Н.Тарик. – М.: МChJ «Sadra», 2019. – 324–398 b.

Djuraeva L.Sh. Alisher Navoiy va musiqa san'ati. San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — Toshkent, 2021. — 159 b.

Matyoqubov O. Фараби об основах музыки Востока (Forobiy Sharq musiqasi asoslari haqida) – Toshkent: FAN, 1986. – 88 b.

